

EUSKAL HERRIA OIHENARTEN ATSOTITZ ETA ERREFRAUETAN

Donostia, 1989-IV-28

Jean Haritschelhar

Euskaltzainburua

Les Proverbes basques recueillis par le Sieur d'Oihenart plus les poésies du mesme auteur deitu liburuaeren aintzin solasean hauxe dio Oihenartek:

“Ce n'est pas sans raison qu'on a fait estat en tout temps des Proverbes, non seulement parmi le commun Peuple, en la bouche duquel ils sont si familiers, mais encore entre les Sçavans; Car, outre qu'ils servent d'ornement au discours dans la conversation, et d'argument pour persuader, ils contiennent plusieurs enseignemens pour la conduite de nostre vie; Ce qui a fait dire à Aristote, au rapport de Sinesius en l'Oraison qu'il a faite à la louange de la Chouette, que les Proverbes estoient les restes de l'ancienne Philosophie ruinée par les guerres et calamités publiques et qu'ils s'estoient conservez par le moyen de leur briéveté, et de l'agréable façon qu'ils ont d'exprimer les choses.”

Egia da erran zaharrek emaiten diotela solasaldiari behar duen apaindura eta Aristotele-ren arabera atsotitzak direla Filosofia zaharraren herekak, jende xeheek atxiki dituztenak gogoan, “populuen zuhurtzia” (la sagesse de nations) izendatzen baitira ere. Egia da atsotitz bildumak inprimatu direla erresuma guzietan, Euskal Herrian ere XVI. eta XVII. mendeetan. Egia da aurkitzen ditugula erran nahi bereko errefrauek denetan eta ez dugula sekulan jakinen non sortu diren. Adibidez Oihenartek bere 211. atsotitzean dakar:

211. **Harri erabilik eztu biltzen oroldirik (1)**

“Une pierre souvent remuée n'engendre point de mousse”.

(1) Oraiko ortografian emaiten ditut Oihenart-en atsotitzak, ulert-errexak izan daitezzen. Frantses itzulpena aldiz uzten dut idatzi zuen bezala.

Hala itzultzen du frantsesera, nahiz bazakikeen Frantsesek zerasate-la: “Pierre qui roule n’amasse pas mousse” eta espainolez “Piedra move-diza nunca moho la cobija”.

Halaber gertatzen da 415. atsotitzarekin:

415. **Su gaberik ezta kerik**

“Il n’y a point de fumée sans feu”, hala erraiten baita frantseses, bainan hobeki esplikatzeko dio (c’est à dire de mauvais bruit sans quel-que fondement).

Bertze adibide batekin ikus dezakegu herri bakoitzak ideia beraren azaltzeko metafora desberdinak erabiltzen dituela:

443. **Zuretik ezpala**

“Le copeau tient de la nature du bois duquel il est tiré”. Egia erran, espainolezko “De tal palo tal astilla”-ren idurikoa da euskaldun atsotitza, frantsesak aldiz diolarik: “Tel père, tel fils”.

Bada beraz, mundu zabalean bizi diren ideiak, herri bakoitzak emaiten diela bere apaindura berezia hizkuntza bakoitzak eskaintzen dituen ahaltsunak baliatuz. Euskarari esker zinez euskalduntzen dira atsotitzak, hizkuntzak baitauka lehentasuna. Halere euskal paremiologian aurkitzen ditugu Euskal Herrian sortu diren atsotitzak, toki izenak ala jende deiturak edo izenak, ala Euskal Herrian erabiltzen diren gauza edo tresnak badakartelakotz.

Atsotitz horiek aipatuko ditugu orain:

1. **TOKI IZENAK**

Has gaitezen Oihenart-ek eskaintzen dizkigun arabera:

65. **Baigorriko bizkondea Beldurak diakarkek ahalgea**

“Vicomte c’est la peur qui produit la honte”.

Itzulpenean ez da aipatzen Baigorri. Baigorriko bizkondea Etxauzko gazteluan bizi zen. Dudarik gabe kondaira-atsotitza da, gertakari latz

baten ondotik sortu dena. Zer izan zen gertakari hori ez dakigu, nahiz horren oihartzuna agertzen den ziberotar kantu zahar batetan, Augustin Chaho-ren kantu bilduman aurkitu dudana eta jadanik publikatu *Gure Herrian* (1963, 245-246 or.).

Sorthu nintzan Etchausian
 Hazi Garatian Aguerrian
 Eskolatu Bayounian
 Madamatu Urrutian

Altzuruku Urrutia
 Ala lekhu famatia
 Enetako ja izan duzu
 Phenaz hiltzeko lekha

Mousde Urrutia bilhoua holli
 Jaun erreterak hortzak chouri
 Harek biek ni narabila
 Urrutian ezterari

Kosinatik kanberala
 Kanberatik kosinala
 Hirouretan Ungurarazi zeitan
 Bilho adatsa eskietan

Mousde Urrutia etzen lotzen
 Bere tela mihissetan
 Arauche nahiago beitzen
 Amouriaren kapitetan

Etchauzeko bizkoundia
 Beldura duzu ahalkia
 Uzten duzu phenaz hiltzera
 Zure arreba anderia

Hona, beraz, non agertzen den Etxauzko alabak bere anaia (neba) bizkondeari oihukatzen dion dei latza. Ez da dudarik orduan sortu zela atsotiz hori, beharbada kantu horretarik. Dei gisa behar dugu hartu zeren eta kantuaren azken pertsuak argi eta garbi erakusten baitu joan zela bizkondea bere arrebaren mendekatzerat.

Bizkoundia armaturik
 Zaldi ourdina zelaturik
 Urrutian sarthu zuzun
 Urrutia ezkapi leihotik

Baigorri aipatzen da ere 66. atsotitzean.

66. **Baigorri baxera lurrez
nik haragei nuenean urrez**

“A Baigorri la vaisselle est de terre; lorsqu’on parloit de m’y marier, elle estoit toute d’or”.

Egiazko izaita eta alegiazkoarenaren arteko diferentzia erakusten digu atsotitz honek. Holako errefraua agertzen dira edozoin erresumatan. Interesgarriena dena da onomastikaren bitartez Euskal Herrian kokatzen dela, ez behar bada Baigorriarren ohoretan.

117. **Dohaikaitzdunak Zizurren illuna**

“Le malheureux est surpris de la nuit à Ciçur”.

Ciçur est un petit village à trois-quarts de lieue de Pampelune, cité principale du Royaume de Navarre.

Zer erran nahi du atsotitz honek? Jalgi dela Iruñetik ibilkaria, hobe zuela hirian egonik eta ez kanpoan izan, bideak ez zirelaketz segurak bereziki gauaz?...

180. **Garaziren gaitza Behorlegik derosa**

“Un chétif village porte la peine de la faute de tout un país”. Le mot Garacy, au texte, est le nom propre d’une province en Basque; et le mot Behorleguy, le nom d’un village de la mesme Province.

Gaia da ttipiek pagatzen (edo hobeki erran erosten) dituztela haundien erruak, hala nola haurrek aitamenak. Herri izenen bitartez Garaziko herria bere zabaltasunean eta Behorlegi, mendian kokatua den herrixka pobre bat, sinbolo gisa agertzen dira.

197. **Gizon Jainkotiarrari Biriatu eta Donostia, bardin laketgia**

“A l’homme dévot, le séjour du village est aussi agréable que celui de la cité”. Donostia c’est le nom de la Cité de Saint Sébastien en Guipuzcoa et Biriatu le nom d’un village à trois ou quatre lieues de là.

Jainkotiarra non nahi laket dago harreman goxoak eta baketsuak dituelaketz denekin. Pentsa dezagun, oker ez balinbanago, biak Baionako diosesakoak zirela eta mugarik ez zegoela garai haietan.

266. **Ientainen oihana hurren
bana behar karreiari egurren**

“A Ientein le bois est proche de la maison, mais il faut le charrier”.

Gentein Ziberoko jauregi bat da, ezagutua jadanik Erdi Aroan (Ikus: J.B. Orpustan, “Les maisons médiévales du Pays Basque de France”, *Bulletin du Musée Basque* 1984, 128.or.). Dirudienez frango alferrak zitezkeen hango jendeak.

295. **Lan ihesi Crastora han ere jakia bera eztator ahora**

“Il va à Castro pour fuir le travail, néanmoins là aussi la viande ne lui viendra pas d'elle mesme à la bouche”.

Ez du Oihenart-ek esplikutzen zer den Castro. Castro Urdiales ez da Euskal Herritik hain urrun. Euskaldundu da izena *r* kontsonante metate-siarekin, hala nola Grabiél, presuna...

372. **Orhiko xoria Orhin laket**

Orhi da Bortuetan mendi gorabat, Nafarroa elgatako eta Zuberoako mugan.

“L’oiseau qui s’est nourri à la montagne d’Orhi ne se plait que là”. (Orhi est le nom d’une haute montagne dans les Pyrénées, laquelle est presque toujours couverte de neige.

Sort herriari doakon atxikimendua ederki agertzen da atsotitz hone-tan onomastikari esker.

373. **Orhin ekhia bero. Ihardespena han izanik hona niz**

Noizbait atsotitz hau osorik erraiten zen, bana orain ezta ihardespena baizik erraiten; eta haren erran-lekua da, noiz ere norbait ohartzen baita bertze batek, enganatzekotzat, zerbait eragin nahi diola: zeren atsoen errana da: behiala, hegaztiak mintzo zirenean xori bat neguan hotzez hila habia bati arrimatu zela eta hura bertze xori batez hartua edirenik, haren hantik ateratzeko sinhets-arazi nahi ukhen ziola, Orhin ekia bero zela; ordea bertzeak haren mina ezaguturik, inhardetsi ziola bazakiela Orhiko berri, ezi hantik etorri-berri zela.

“Le soleil est bien chaud à Orhi (Réponse) J’y ay esté et ne fais qu’en venir.”

Atsotiz hau ipuin baten bururapena da, hegaztiak mintzo ziren garai-koa, alegia idurikoa eta, alegietan bezala, azken hitzetan datza erakaspena, baina zinez euskal lurrean finkatua da.

506. **Gaitz da Arradoian artzea borroka, eror daite ehor, eta burua porroka**

Arradoia da Garaziko mendi xut eta harritsu bat.

“Il fait mauvais lutter en un précipice car il y a danger de cheoir et de se casser la teste.” Le mot Arradoy au texte Basque est le nom propre d’un précipice.

Gerlak ez dakarrela deus onik eta gudukan ari diren bi alderdiak galtzale ateratzen direla da atsotiz honen erakaspena, errima aberatsez apaindua (borroka/porroka) eta eremu berezi batean ezarria.

640. **Lexantxuko tonborrariari urre bi joiteko sei ixil sari**

“Au menestrier de Lixans il faut deux pièces de dix huit deniers pour le faire sonner et six pour le faire taire.”

Dakigularik zein maite duten Ziberotarrek soinua eta dantza, hobeki ulertzen da atsotiz honek daukan metafora, erakusteko nola ezin ixilara-zizkoak diren jende batzu, nardagarriak bilakatzen direla.

2. **IZEN ETA DEITURAK**

Atsotitzen euskalduntzeko ahaltasuna euskaldun izen eta deituren aipatzean datza. Holakoak aurkitzen ditugu Oihenart-ek bildu dituen errefracuetan.

28. **Antso limosnari, urde ebatsiaren oinak dematza beharrari**

“Ancho (c’est le nom propre d’un homme) est un grand faiseur d’aumosmes il donne au pauvre les pieds du pourceau qu’il a dérobé.

Nola ager daitekeen norbait eta zer den egiazki, zer den kanpotik eta zer barnetik dio atsotitzak baina norbait hori euskalduna da Antso deituz.

119. **Domingo egik emazte, atzi lo, berak iratzar iro.**

“Dominique prends une femme et après dors tant que tu voudras, car elle aura assez de soin de t'éveiller.”

Hemen ere izenak euskalduntzen du atsotitza.

139. **Eneko, atxeka hi hartzari
nik demadan ihesari**

“Eneco, saisis-toy de l'ours, afin que j'aye moyen de fuir”.

160. **Ez holla Usmena, handiki gorapenak
Soinean diakarken beherapena**

“Ne prends point vanité, Usmène (c'est le nom d'une femme) de ta fortune; car souvent le croissant porte le déclin sur ses épaules.”

262. **Jauregik jaka bete xingolaz, barnea eztupa et'arkolaz.**

“Jauregui (c'est le nom d'un homme) a son pourpoint tout couvert de galans, mais le dedans n'est qu'estoupe.”

263. **Jauregik, berak ardiesten ezin duena, du gutiesten**

“Jauregui mesprise ce qu'il ne peut comprendre”.

268. **Joanetak zaia oihal mehez, jakia ekosariz, salda ehez**

“Jeannette a sa robe de drap fin, sa pitance c'est de la fève, son potage maigre et tanné comme l'eau de lessive.”

450. **Uhalde, nola haiz hola aberastu kolpe batez?
Traidore izatez**

“Uhalde (c'est le nom d'un homme) comment es-tu ainsi devenu riche tout en un coup? C'est en faisant des trahisons. (Le mestier de traître est parfois bien lucratif, mais toujours odieux et détestable).”

621. Hire nahiz gaitz jin zaikan horri, errakok Sancho, ungi ethorri

“Au mal qui t’est venu par ton souhait, dis luy qu’il soit le bien venu.”

Ez da dudarik atsotitz horiek euskalduntzat eman dezazkegula hain zuzen ere izen eta deituren gatik. Ohartxo bat: Presunari zuzenki mintzatzten zitzaizolarik *toka* ari zaió (Domingo egik emazte —Eneko atxeka hi— Uhalde, nola haiz- errakok Sancho) edo *noka* hala nola Usmenari (soinean diakarken). Halaber gertatzen da Baigorriko bizkondearekin (diakarket ahalgea). Horrek erakusten ote du atsotitz horiek sortu ziren garaian *zu* izen orde personala ez zela oraindik singularrerat pasatua?

Utzi dut azkenerako 208. errefraua.

208. Handurreria, ezpada Tusuria, da hura iduria

Tusuria, diabruari erraten zioten euskara zaharrean eta oraino hitz haur usatzen da Zuberoan.

“L’arrogance si elle n’est pas une diablerie, elle en a du moins l’apparence”.

Interesgarrienerarik da atsotitz hau emaiten baitigu deabruaren izena “euskara zaharrean” Oihenartek dioen bezala eta, gehiago dena, izen hori agertzen delakotz erriman (Handurreria/Tusuria/iduria). Zinez osoki euskalduna den atsotitza da, Euskal herrian eta Euskaldunek sortua.

3. EUSKALDUN GIROKO ATSOTITZAK

Euskal Herrian erabiltzen diren gauzek eta tresnek agertzen dute euskaldun giroa atsotitzetan. Emanen ditut zenbait etsenplu, aztertuz nola hitzen bitartez edo ohidurak gogoan hartuz, zinez euskalduntzat eman dezakegun atsotitz horien sorrera.

20. Amak irin balu opil balaidi

“Si ma mère avait de la farine elle ferait des gâteaux”. “Gâteaux” hitzarekin Oihenart-ek itzultzen du *opil* hitza. Egia erran opila da ogi ttipi berezi bat, labean errea larunbatetan, haurrei eskainia igandekari. Opil hitzarekin sartzen gara euskaldun ohiduretan, laborari etxeetan etxekandereak ogia egiten zuelarik larunbatetan.

Ez naiz menturatzen euskaldun giroan sartzea.

23. Amaizuna erradan: no, ez nahiduna

“Marastre, dy moy tien, et non pas en veux-tu?”.

eta 24. Amaizuna eztizkoa ere, ezta huna.

“La marastre quoy que faite de miel, n’est pas bonne” amaizunaren eta senarraren lehenbiziko haurren harreman txarrak ez baitziren Euskal Herrikoak bakarrik, dakigularik haur ukaitean gazterik hiltzen zela emazte asko eta berriz ezkontzean aita, amaizuna sartzen zela etxean.

29. Apezak azken hitza bere

“Le Prestre presche, en fin, pour soy”.

Hemen ikus daiteke apezan eragin haundia Euskal Herrian, nahiz hala gertatzen zen ere bertze erresumetan.

49. Atzerri otserri

“Pais d’estranger, pais de loups”.

Labur izanez, *erri* hitz bukaeraren errepikaren balioa ezagutuz eta *atz* eta *ots*-en arteko jokia sendituz zinez euskalduntzat jotzen dut atsotitz hau, jadanik aipatu dudan “Orhiko xoria, Orhin lakel” gogoratu, bat bertzearen erantzuna delakotz.

120. Duenak azer biper

“Il n’y a que celui qui en a qui mette du poivre sur les choux de son potage”.

Dakigularik zoin maite duten biperra Euskaldunek, nahiz biper beltza, nahiz biper gorria, euskaldun giroa emaiten digu atsotitz horrek.

201. Goldearen amorekati pot nabarrari

“On baise le soc pour l’amour de la charrue”.

Bere itzulpenean ez du Oihenart-ek emaiten nola egina zen iraultze-ko tresna hori, bi tresna berezi baitziren *goldea* alde batetik eta *nabarra* bestetik.

225. **Hegoa iduri da emazteen gogoa**

“L’esprit des femmes est léger comme le vent de midy”.

Holako errefrauak ezagunak dira: Adibidez:

“Comme la lune est variable
Pensée de femme est variable” (2).

“C’est grand miracle si une femme meurt sans faire folie” (3).

“Femme est un cochet à vent
qui se change et mue souvent” (4).

Eta *Rigoletto* operan agertzen dena:

“Comme la plume au vent
Femme est volage
Et bien peu sage
qui s’y fie un instant”.

Berdin espainolez aurki daitezke:

“Mujer, viento y ventura presto se muda” (5).

“Mujer, viento, tiempo y fortuna presto se muda” (6).

Emaztearen itxura hori, hain unibertsala izana gatik, osoki euskalduntzen da *hegoa* hitzarekin, hegoa baita Euskal Herrian haize bero, basa eta jauzkorra.

228. **Her-jauna, otoiez dagoenean botoiari keinuz dauke uheari**

“Quand le Seigneur use de prières envers son sujet, il guigne le baston”.

Botoi hitza ezaguna da Ziberoan. Gizarte klaseetan azkena zen, nobleen edo jaunen menpeko ziren. Hitz horren gatik euskaldun giroa agertzen da.

(2) LE ROUX DE LINCY, *Le livre des proverbes français*, Paris, 1842, I, 70.or. (*Suite aux mots dorés de Caton*) liburuan aurkitua, XVI. mendekoa.

(3) LE ROUX DE LINCY, *Le livre des proverbes français*, Paris, 1842, II, 194.or. (*Adages français*), XVI. mendekoa.

(4) LE ROUX DE LINCY, *Le livre des proverbes français*, Paris, 1842, II, 350.or. (Herbers, *Roman de Dolopathos*, esku iskribuan aurkitua, XIII. mendekoa.

(5) CORREAS Gonzalo, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales* (1627), Edizio berria, Louis COMBET-ek paratua, Bordeaux, 1967, 563.or.

(6) CORREAS Gonzalo, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales* (1627), Edizio berria, Louis COMBET-ek paratua, Bordeaux, 1967, 563.or.

236. Hila lurpera biziak asera

“Le mort à la fosse, les vivants à la saoulée”.

Eta frantsesez segitzen du Oihenart-ek erranez:

Cela se dit à cause des banquets qu'on fait parmy les Basques, aux parens et amis du deffunt, le jour de son enterrement.

Komentario honek argi eta garbi erakusten digu euskaldun giroan gaudela.

Euskal Herria itsasoaren ondoan dago; hortakotz, nahiz bertze erre-suma batzuetan holakoak aurki daitezkeen, euskalduntzat joko ditut 285 eta 286. atsotitzak.

285. Itsasoak adarrrik ez

“La mer n'a point de branches à quoy on se puisse prendre quand on se noye.”

286. Itsasturuaren emaztea, goizean senhardun, arratsean alargun

“La femme du Marinier est bien souvent mariée le matin et vefve le soir”.

311. Mandoa nor duk aita? Bortuko behorrik ederrena ama

“Mulet, qui est ton père? La plus belle jument qui soit en tous les monts-Pyrénées est ma mère.”

Bortu hitza “Monts Pyrénées” hitzekin itzultzen du. Alabaina, bortu erraiten da komunzki Ziberoan mendiarentzat. Harat igortzen dituzte kabalak udan, behorak, behiak, ardiak eta ahuntzak. Euskal mendietako ohiduretan gaude.

346. Ogi bezanbat gasna nahi luke

“Il voudrait autant de fromage que de pain”.

Ogi eta gasnarekin hazkuntza giroan sartzen gara, euskal giroan dudarik gabe.

367. Ongi egiten duenak bilaunari bere ongia du esteialtzen eta eskarnio egiten kapareari

“Celuy qui fait du bien au villain dissipe son bienfait et fait injure aux honnestes gens”.

Kapare da bilaun eztena, ez eta xoil aitoren seme, bana bien arteko, Espainian hidalgoa den bezala, dio Oihenart-ek. Hau da beraz Euskal Herrian ezagutzen zen gizarte klase bat.

371. Orga txarrago eta karranka haundiago

“Tant plus la charrette est usée et chétive, tant plus elle fait de bruit.”

Hain zuzen ere, bada Euskal Herrian orga edo gurdi berezi bat eta hortakotz hautatu dut atsotitz hau euskal giroan sartzen baita.

656. Ohetik mahaira, mahaitik züzülura, korronkaz paradüsüra

“Du licit à la table, de la table à l’Archibanc et de là en ronflant au Paradis”.

Cecy se dit des feneans et voluptueux, l’Archibanc est le lieu où l’on fait le som meil du midy”.

Supazter xokoan den alki haundia da züzülia; muble euskaldunik balinbada züzülia da, ez baita holakorik ikusten bertze herrialdetan. Ohe, mahai, züzülü, alferraren bizi eder baten amentsa!

* * *

Mintzaldi honen bururatzeko erakutsiko dizuet nola aurki daitezkeen inkesta batzuren bitartez tokian tokiko atsotitzak. Baigorriekin hasi nintzen, Baigorriekin bururatuko dut.

Duela hogoi eta hamar urte baino gehiago etnotestu batzu bildu nituen Baigorri eta azaldu nituen Geronan, “Tercer congreso internacional de estudios pirenaicos” delakoan 1958 an; 1963-an publikatu ziren Zaragozan. Emanen dizuet bat Xan Alfaro-k kondatu zidan bezala:

“Eta, uai, kondatuko daiat ene beharriz aitu ixtorio bat, museko eztabadaat, gure etxian gertatia, usaia bainiin, haurrian, diila urte multxuat, muslarier beha egoiteko. Ai zitian musian Tihista zena koplaka afizone ziina, Poko zena aldeatetik eta Gixonto zena eta Antso bestetik. Samurtu zitian tantoen gainetik. Tihista kexatu eta erran zakian Antsoi:

— Hi, kaka mokordoat hiz

eta Antsok errepostu biziki arrazoinkaria baitzen:

– Ni kaka mokordo bezen hi asta pito haundi.

Ez satifos, Antsok berriz erran zakoian:

– Hi hiz gizon bat Etxauzko khea eta Lakonddoko brasa.

Eta gure gizona ixildu.”

Hi hiz gizon bat Etxauzko khea eta Lakonddoko brasa

Hau da Baigorriin sortutako atsotitz bat. Etxauzea da Baigorriko bizkondearen gaztelua eta Lakonddoa Mitxelengo zubiaren ondoan zegoen Baigorriko etxe miserableena. Xan Alfarok berak esplikatu zidan gizon hori zela “urguluz gora eta izaitez apal”.

Holako atsotitzak bizirik daude oraindik. Behar litezke bildu ahal bezainbat etnotestu inkestak eginez.